

С. О. Науменко

аспірант Інституту педагогіки АПН України

ГЕОГРАФІЧНА СКЛАДОВА ЗМІСТУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Перехід початкової школи з 2000 р. на новий термін навчання (4-річний), нову структуру і зміст характеризувався розробкою Державних стандартів початкової загальної освіти, нових навчальних планів і програм, створенням відповідних підручників та навчальних посібників.

У цей період відбувалося переосмислення цілей, завдань, змісту, форм, методів як шкільної початкової освіти в цілому, так і окремих навчальних предметів.

У зв'язку з цим актуальності набуває історичний аспект розробки змісту і методики навчання для початкової школи. Адже історико-педагогічний досвід дає можливість глибше зрозуміти закономірності поступового розвитку педагогічних явищ, виявляти їх чинники і зв'язки, оцінювати сучасний стан педагогічного процесу і напрями його подальшого реформування.

Однією з галузей Державного стандарту є «Людина і світ». Навчальний предмет, через який вона реалізується – «Я і Україна». У змісті навчального предмета «Я і Україна», зокрема, в його природознавчому компоненті значне місце відводиться географічним знанням і умінням.

Аналіз останніх досліджень. Питанням місця географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти в 1900-1950 рр. займалися такі відомі вчені, як Л. А. Богданова, В. П. Буданов, П. О. Завитаєв, М. Ф. Куразов, А. А. Половінкін, В. А. Грузинська, В. В. Половцев, І. І. Полянський, Л. Г. Терехова, М. Л. Скаткін, К. Я. Ягодовський. Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні в першій половині ХХ століття розкрито в дисертаційній роботі Л. І. Мельничук.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у тому, щоб, на основі аналізу навчальних програм з географії та природознавства 1900-1950 рр., виділити періоди розвитку географічної складової у змісті вітчизняної початкової освіти першої половини ХХ століття, виявити її особливості на різних етапах розвитку та з'ясувати передумови і чинники, що на неї впливають.

Основна частина. На початку ХХ століття місце географії та природознавства серед інших навчальних предметів в початковій школі було невизначене. Кожна школа, а школи були різнопланові: жіночі й чоловічі гімназії, відомчі й реальні училища і т.п., залежно від свого стану (наявність вчителів, підручників тощо), розробляла програми з усіх навчальних предметів. Так, в жіночих гімназіях в початкових класах природознавства не було, а географію вивчали з 1 по 4 класи двічі на тиждень. Причому в 1 класі викладався короткий курс з математичної та фізичної географії та давався огляд земної кулі по глобусі або площинах, в 2 класі – загальний огляд та політичний поділ Європи, в 3 класі – Російська Імперія, а у 4 класі – загальний огляд та політичний поділ Азії, Африки, Америки, Австралії.

В чоловічих гімназіях географію викладали також з 1 по 4 класи двічі на тиждень. Але програма була іншою. Так, в 1 класі вивчався короткий курс з математичної та фізичної географії та давався огляд земної кулі по глобусі або площинах, в 2 класі – короткий огляд Російської Імперії, а також фізичний, політичний та етнографічний опис Австралії, Азії та Америки, в 3 класі – Європа, а в 4 класі – Російська Імперія. Серед навчальних предметів було і природознавство (в 1-3 класах по два уроки на тиждень). В 1 класі учні за допомогою екскурсій знайомилися з навколишнім середовищем (Теми: «Тіла тверді, рідкі та газоподібні»; «Повітря»; «Вода»; «Поняття про прості та складні тіла»; «Земля: найважливіші мінерали і гірські породи»; «Метали»; «Зміна земної кори під дією повітря, води, організмів та вулканічних сил»), в 2 класі вивчався курс ботаніки, а в 3 класі – зоології та анатомії.

На початку ХХ століття завданням природознавства було познайомити учнів з навколишнім середовищем, а саме: з найважливішими явищами природи; розвинути у них уміння спостерігати за навколишніми предметами; привчити узагальнювати свої спостереження; посилити любов до природи. При викладанні географії географічна номенклатура не повинна ставати на перше місце.

Не зважаючи на проведення екскурсій у природу та вивчення географії й природознавства з 1 по 4 класи, уроки з цих навчальних предметів в початковій школі були відірвані від життя (результати екскурсій не опрацьовувалися, підручники були переповнені статистичним матеріалом, які учні забували і т.п.). Це призвело до того, що учні не оволодівали достатнім рівнем знань і вмінь з географії та природознавства.

Тому, коли українська держава розпочала боротьбу за свою незалежність (з 1917 р.), коли Україна почала українізувати свої школи, відбувалися пошуки нових форм навчання, які б суттєво відрізнялися від тих, що були раніше.

Так, спочатку у вигляді експерименту, в школах України почали впроваджуватися комплексні програми, які проіснували аж до 1930-х років.

Ідея комплексної побудови програми була накреслена в «Положенні про Єдину трудову школу Російської соціалістичної федеративної радянської республіки» від 16 жовтня 1918 р., а згодом і в «Положенні про Єдину трудову школу Української РСР» від 01 квітня 1919 р. В цих положеннях говорилося, що «основою шкільного життя повинні стати виробнича праця, яка має бути тісно пов'язаною з навчанням» [7, с. 37]. Крім того, Єдина трудова школа є обов'язковою для усіх дітей. Вона поділяється на два ступені: I – для дітей від 8 до 13 років (4-5-річний курс) та II – від 13 до 17 років (4-річний курс).

В основі комплексної системи навчання лежало поєднання теорії з практикою, бо лише у процесі вивчення життя, учні можуть набути формальних відомостей і навичок. Наприклад, щоб пояснити роботу парової машини треба знати властивості пари, явищ вітру – властивості газів і як на них впливає нагрівання і т.п. Тому кожна дисципліна вивчалася не окремо, а групувалася в певні комплекси, наприклад, «Наше місто», «Весняні роботи» тощо. Уся робота в школі поділялася на дві частини: екскурсії та класна робота, де опрацьовувалися результати екскурсії. Так, в I класі (тоді групі) учні вивчали найближчий до них вид праці – працю в школі, хатню працю у зв'язку зі змінами в природі в різні пори року (Теми: «Наша школа»; «Осінні роботи на селі»; «Готування до зими»; «Зимові роботи на селі»; «Перехід від зими до весни»; «Весняні роботи»; «Боротьба з посухою, шкідниками та бур'янами» тощо); у II групі – трудову діяльність та життя вже ширшого навколишнього оточення села у зв'язку із сезонними змінами в природі (Теми: «Осіння робота на селі»; «Готування до зими»; «Наша садиба»; «Свійські тварини»; «Початок весни й передвесінні сільські роботи»; «Весняні праці в садку, городі й полі»; «Боротьба з бур'янами, шкідниками та посухою»); у III групі – трудову діяльність місцевого краю (Теми: «Осінні роботи в сільському господарстві»; «Обробка волокнуватих матеріалів»; «Свійські тварини»; «Транспорт і засоби зв'язку»; «Розробка надр Землі»; «Переробка та використання рослинних і тваринних товщів»; «Весняні праці»; «Обробка дерева й день лісу»; «Наше місто»); в IV групі – УСРРР та СРСР (Теми: «Угноєння та обробіток ґрунту»; «Зберігання продуктів»; «Цукрова промисловість»; «Переробка зернових

Науменко С. О. Географічна складова змісту початкової освіти у навчальних програмах першої половини ХХ століття / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: технології навчання : [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2007. – С. 195–200.

продуктів хліборобства та картоплі»; «Видобування та обробка металів»; «Електрифікація»; «УСРР» та «СРСР»).

Тобто, навчання по комплексах було найбільш наближене до життя, а природу, працю і суспільство вивчали в їх взаємозв'язку. Недоліками цієї системи було те, що: відкидались або були поставлені під сумнів такі поняття, як «урок», «клас», «загальнообов'язкова програма», «стабільні підручники», «іспити», «домашні завдання»; програми були неузгоджені, а вчителі недостатньо методично підготовлені; географічні знання були відірвані від карти, без зв'язку і тому в дуже слабкій мірі закріплювалися в пам'яті учнів.

В 1931 р. ЦК ВКП(б) у постанові «Про початкову і середню школу» (від 5 вересня 1931 р.) дав оцінку діяльності школи того часу: «...корінний недолік школи в даний момент полягає в тому, що навчання в школі не дає достатнього обсягу знань і погано розв'язує задачу підготовки до технікумів і для вищої школи достатньо грамотних людей, які гарно володіють основами наук (фізика, хімія, математика, рідна мова, географія та ін.)» [8, с. 151-159]. Засудивши «метод проектів», який привів до «відмирання школи», постанова фактично відновила предметну систему навчання у школі. Треба було створювати нові програми з усіх навчальних предметів. Тому в 1932 р. була видана Постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» (від 25 серпня 1932 р.), в якій говорилося, що «Програма з географії повинна забезпечити знання карти, особливо карти основних понять фізичної географії, основних елементів фізичної, природної і економічної географії СРСР, як у цілому, так і кожної з республік, країв і областей окремо; в навчальні програми з географії повинні бути включені в належному обсязі і знання з географії капіталістичних країн» [8, с. 355-359].

Оскільки характер викладання географії і далі залишався незадовільним, було видано нову постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання географії в початковій і середній школі» (від 16 травня 1934 р.). «Викладання географії в початковій і середній школі має істотні хиби, найбільшими з яких є абстрактність і сухість викладу, недостатність фізико-географічного матеріалу, слабе орієнтування по карті, перевантаження викладу та підручників з географії статистико-економічним матеріалом і загальними схемами, внаслідок чого учні виходять зі школи, не маючи часто елементарних географічних знань.» [3].

Щоб усунути зазначені хиби, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) запропонували керуватися такими положеннями: «У викладанні географії в початковій школі (III і IV класи) забезпечити закріплення в пам'яті учнів основних географічних

назв (країн, річок, морів, гір, міст тощо) і тверде знання географічної карти в межах, встановлених програмою, добившись більшої наочності, доступності, популярності і цікавості викладу. Видати до червня 1935 р. нові підручники (Терехов П. Г. та Ерделі В. Г. Підручник по елементарній географії для III та IV класів початкової школи (в 2 частинах)). Запропонувати Наркомпросу РСФСР та Огізу видати на допомогу вчителям географії хрестоматію з географії, методику викладання географії, бібліографічний вказівник книжок та географічний журнал для вчителів. Запропонувати Наркомпросам союзних республік, починаючи з 1934 р., видавати невелику серію книжок для додаткового читання учнів по географії. Запропонувати Огізу та Картотресу забезпечити видання по заявкам Наркомпросів географічних карт, атласів, картин, таблиць та інших учбових посібників по географії.» [3].

Ця постанова стала початком нового періоду в розвитку шкільної освіти: закінчення комплексної системи навчання та початку предметної системи. В I і II класах знання про природу учні отримували на уроках рідної мови, читання, проводилися також екскурсії у природу, організовувалися регулярні спостереження за сезонними явищами природи, в живому кутку, на пришкольній ділянці. В III і IV класах – географія і природознавство викладалися як самостійні навчальні предмети. В III класі учні знайомилися з такими темами: «Грунт і корисні копалини»; «Вода»; «Повітря»; «Електричні явища в природі»; «Рослини». В IV класі – «Рослини»; «Життя тварин»; «Будова і життя людського тіла». В програмах з природознавства давався перелік екскурсій.

Щодо географії, то в III класі учні знайомилися з фізичною та математичною географією (Теми: «Орієнтування на місцевості»; «Форми земної поверхні і топографічний план»; «Підземні і поверхневі води»; «Перше ознайомлення з картою»; «Земна куля і зображення її на глобусі і карті півкуль»; «Погода і клімат»; «Картини природи і життя населення в різних теплових поясах земної кулі»), а в IV класі давалася інформація про СРСР (Теми: «Короткий огляд СРСР на фізичній карті»; «Картини природи, життя населення і промислового будівництва в різних природних зонах СРСР»; «Короткий політичний огляд СРСР»; «Короткий огляд карти світу»).

Недоліком програми цього періоду було те, що рідна мова та читання були основними предметами в I та II класах в початковій школі. На цих уроках головним завданням було навчити дітей читати та писати, а лише додатково дати певну суму знань про природу. Інколи учні не мали уявлення про об'єкти і явища, про які вони читають. Це вимагало пояснень вчителя,

у якого на це не було часу. Таким чином, одні вчителі на уроках читання та рідної мови займалися лише читанням та навчанням рідної мови, а інші – намагалися дати учням і певні географічні знання.

Незважаючи на скарги вчителів, в 40-50-х роках положення щодо місця географії та природознавства в I та II класах початкової школи не виправилося. Навіть у третьому класі географічний матеріал вивчали на уроках читання. Лише в IV класі географія і природознавство викладалося як окремі предмети.

У I-III класах на уроках читання учні знайомилися з порами року, опадами, станами води, з лісом, садом, полем, городом та працею людини, з життям людей у сільській місцевості та містах тощо. На уроках проводилися екскурсії до лісу, садку, поля, городу, до села, міста тощо, складався календар погоди.

У IV класі вивчалася нежива природа (Теми: «Вода»; «Повітря»; «Корисні копалини»; «Ґрунт»), а жива природа – в порядку позакласної роботи.

Щодо географії, то в I-III класах спочатку вивчали видиму частину земної поверхні, поступово переходячи до ознайомлення з віддаленими місцями. А у IV класі – елементарний курс географії Радянського Союзу (Теми: «Земна куля»; «Короткий огляд СРСР по фізичній карті»; «Москва – столиця СРСР»; «Північний Льодовитий океан»; «Область тундри»; «Область лісів СРСР»; «Область степів і напівпустинь СРСР»; «Пустині й гори Середньої Азії»; «Кавказ»; «Крим»; «Короткий політичний огляд СРСР по карті»). В програмах давався обов'язковий мінімум знання географічної карти.

Висновки. Аналізуючи навчальні програми першої ХХ століття, можна виділити такі чотири періоди розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти: 1900-1917 рр. – географія та природознавство як самостійні навчальні предмети в початковій ланці освіти у різних типах шкіл; 1917-1920 рр. – українізація та її вплив на розвиток географічної складової у змісті початкової освіти; 1920-1930 рр. – географічна складова у комплексних програмах; 1930-1950 рр. – вплив постанов державних органів влади на викладання географії і природознавства в початковій школі.

Кожний період характеризувався змінами щодо змісту географічної складової, мети її викладання та принципів і методів навчання. На ці зміни впливали історичні події. На усіх чотирьох періодах розвитку географічної складової змісту вітчизняної початкової освіти були свої досягнення і прорахунки. Цей досвід треба враховувати сьогодні, коли триває пошук шляхів удосконалення змісту початкової освіти.

Науменко С. О. Географічна складова змісту початкової освіти у навчальних програмах першої половини ХХ століття / С. О. Науменко // Шкільна географічна освіта: технології навчання : [зб. наук. праць] / Ін-т педагогіки АПН України. – К. : ДНВП «Картографія», 2007. – С. 195–200.

Література:

1. Елисеєв В. Программы и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (с наглядными дополнениями и разъяснениями). – Одесса : Книгоизд-во «Родное слово», 1912. – 168 с.
2. Кучма Д. На допомогу вчителів : методичні зауваження до переведення педагогічного процесу та взірцеві робочі плани для шкіл Соцвиху І концентру. – [3-тє вид., перероб. й доп.]. – Зінов'ївське : Книгоспілка, 1928. – 378 с.
3. Правда. – 1934. – 16 травня. № 133(6019).
4. Програми початкової школи / М-во освіти УРСР ; Упр. шкіл. – К. : Рад. шк., 1948. – 152 с.
5. Програми початкової школи : (Українська мова. Русский язык. Каліграфія. Арифметика. Природознавство. Історія СРСР. Географія. Малювання) / Нар. комісаріат освіти УРСР ; Упр. шкіл. – К. : Рад. шк., 1939. – 120 с.
6. Програми школи загального навчання на селі (1–4 групи) / Народній комісаріат освіти УСРР, Наук.-метод. сектор. – Х. : Нар. учит., 1930. – 221 с.
7. Собрание узаконений. – 1918. – № 38.
8. Справочник партийного работника. – Партиздат. – 1934. – Вып.8.
9. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шкільний рік. – К. : Департамент нижчої освіти, друкарня Київської Губерніяльної Народньої Управи, 1918. – 32 с.
10. Учебные планы и программы женских семиклассных гимназий ведомства Министерства народного просвещения, принятые в частной женской гимназии г-жи Ващенко-Захарченко в Киеве. – К. : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1905. – 50 с.